

ԻՆՉՊԵՍ ԿԸ ՆԿԱՐԱԳՐԷԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԱՐԻԻՐ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Ի՞նչպէս կը մղուէին պատերազմները՝ հարիւր տարի առաջ, այլ մասնաւանդ ի՞նչպէս կը նկարագրուէին, երբ մեր աշխարհաբարը տակաւին կարն տաքատ հագած՝ վէգ կը խաղար փողոցներուն մէջ կամ գլուխը վեղար, կոնակը փկում՝ ժողովուրդին հետ փաղելու վարժութիւններ կը կատարէր:

Մեր առաջին քերթերէն մէկը, «Դիտակ Բիւզանդեան», «Պատմութիւն Բաղափական ու պատերազմական, բանասիրական ու եկեղեցական դիպվածներու», որ կը հրատարակուէր Վենետիկի մէջ, «ամ մէն տասներեկեց օրը հեղ մը», 1813ին, պոլսեցի Հ. Մատաթիա վրդ. ֓իւսկիւլեանի կողմէ, թանկագին շտեմարան մը կը կազմէ, այս գետնին վրայ:

Ահաւասիկ պաշտօնական գեկոյց մը այն արկածալի արշաւանքի մասին զոր Նափուլէն կատարեց դէպի Մոսկուա, միշդ հարիւր տարի առաջ, 1812ին: Ե՛ւ պատմութիւն ե՛ւ նմոյշ լեզուի: Խորագիրը՝ «29րդ Պոլլէդդիւն (տեղեկագիր) Մեծ Բանակէն»: (Դիտակ Բիւզանդեան, 1813 Յունվար 6, 7, 8, 9, 10, թիւ 2) —

«Մինչեւ նոյեմբերի 6 հաւաները խիստ աղէկ դնաց, եւ բոլոր բանակը յաջողութեամբ առաջ կ'երթար: Ամսուս 7ին մէկ սաստիկ ցուրտ մը սկսաւ. աս օրէն սկսեալ՝ ամէն դիշեր հարիւրաւոր ձի կը մեռնէր բանակին մէջ: Երբոր Զմօլէնսք հասանք, նայեցանք որ շատ ձիաւոր զօրքերու՝ ու թօփ ու ճէպխանէ քաջօղ ձիեր սատկեր են:

Վոլնիայի եղած Մոսկովի բանակը շիւղ շիտակ դիմացնիս կեցեր էր: Կայսրը որ Զմօլէնսք էր՝ երբոր իմացաւ ամսուս 9ին աս փոփոխութիւնները, մոմտաց ու մակաբերեց՝ թէ թշնամին աս միջոցիս ի՞նչ բան կրնայ ընել: Շատ դժուարին երեւցաւ իրեն այսպիսի ցուրտ եղանակի մէջ ճամբայ իյնալը. բայց այս նոր վիճակը զինք հարկադրեց: Ինքը կը յուսար որ Մինսք քաղաքը, կամ հիշ որ չէ՝ Պէրէգինա հասնի յառաջ քան զթշնամին. 13ին ելաւ Զմօլէնսքէն, 16ին՝ դիշերը Քոստանիւն անցուց: 7ին սկսած ցուրտը, ամսուս 14էն, 15էն մինչեւ 16ը անանկ սաստիկացաւ որ ջերմաչափ գործիքը (որ ներդրածական ջերմութեան եւ ցրտութեան չափը ու աստիճանը կը ցցնէ) 16 ու 18 աստիճան վար իջաւ քան զան աստիճանը որ կը սառեցնէ: Ծամբաները բովանդակ սառ կտրեցաւ. ձիաւոր զօրքերուն ձիերը, թօփ քաջօղ ձիերը, տահա ուրիշ բանակի մէջ եղած ձիերը ամէն դիշեր կը սատկէին, չէ՛ թէ հարիւրաւոր, ապա հազարաւոր. մինչեւ Ֆրան-

սայու ու Նէմցէստանու ձիերն ալ կը սատկէին: Երեսուն հազար ձիէն աւելի կորսվեցաւ մէկ քանի օրուան մէջ: Բոլոր ձիաւոր զօրքը ոտքով կը քալէր. թօփերնիս եւ ամմէն բեռներնիս առանց ձիու եւ առանց առասպալի մնացին. որով հարկադրեցանք՝ որ խել մը թօփ, թիւֆէնկ, սլարուդ ու ուտելու բաններնիս հոն թողունք, եւ շատն ալ ցիրուցան եղաւ:

Ան բանակը՝ որ Յին ուրախ զուարթ ու կտրիճ կեցեր էր, 14ին շատ տարրեր կ'երեւնար. առանց ձիաւորի, առանց թօփի, առանց իրեն հարկաւոր եղած բաներու: Առանց ձիաւորի չէինք կրնար եւ ոչ կէս միլ տեղ երթալ՝ լրտեսութիւն ընելու: Առանց թօփի չէինք կրնար մէկ տեղ մը հաստատուն կենալ ու ծեծկլիլ առանց վտանգի. պէտք էր որ ետ ետ երթայինք, որպէսզի չհարկադրինք պատերազմելու, վասն զի հարկաւորաց պակսութիւնը կ'արգելէր մեզի աս բաղձանքս. եւ անանկ տեղ մը դիրք մը պէտք էր ձեռք ձգէինք՝ որ թշնամին զմեզ չպաշարէ, եւ այդ՝ առանց ձիաւորի, որ ճամբաները լրտեսելով՝ ամմէն խումբը մէկ տեղ միացնէ:

Աս ամմէն դժուարութիւնները ան սարսափելի ցրտուն հետ միանալով, անհաճոյ ըրաւ մեզի մեր դիրքը: Եւ մարդիկները որոնց չէր տուած բնութիւնը ան ուժը ան կարողութիւնը, որով կարենային յաղթել այնպիսի փոփոխական վիճակի եւ բախտի, շատ տկարացան ու ընկան. իրենց առջի ուրախութիւնը եւ զուարթութիւնը կորսնցուցին. ուրիշ բան չէին կրնար մտածել ու երեւակայել, բայց եթէ թշուառութիւն եւ դժբախտութիւն: Իսկ ան մարդիկները որոնց բնութիւնը տուեր էր կարողութիւն ամմէն բանի յաղթելու, պահեցին իրենց զուարթութիւնը ու սովորական կերպը. որով մէկ նոր փառաւորութիւն մը ստացան՝ յաղթելով թշուառութեանց:

Թշնամին՝ որ ճամբաներուն վրայ կը տեսնար նշանը՝ այս զարհուրելի թշուառութեանը՝ որ պատեր էր Փրանսդդի զօրքը, ուղեց անկից իրեն մէկ օգուտ մը հանել. կը պատէր մեր զօրքերուն խումբերը՝ իրեն խաղախ զօրքերովը, որոնք անապատի մէջ բնակող առապներուն պէս ամմէն բան կը յափշտակէին: Աս անպիտան ձիաւորները որ աղաղակ փրցնելէն ուրիշ բան չէին գիտեր, մեզի զարհուրելի մը երեւցան, աս պարադաներուն օգնութեամբը: Բայց թշնամին զղջացաւ իրեն ըրածին վրայ. վասն զի Փոխարքայն՝ որ առջեւին ճակատեր էր՝ ցրուեց գիրենք եւ շատ մարդ ջարդեց:

Էլ ինժէնի Տուգան, որ Յ հազար վերջասպահ զօրքով բանակին ետեւէն կուգար, երկինք հանեց Զմօլէնքին պատուարները՝ հիսարները: Ասիկա պաշարվեցաւ թշնամիներէն՝ ու գէշ դիրքի մէջ ընկաւ. բայց անանկ մէկ քաջութեամբ մը պատուեց զուրս ելաւ որ՝ զինքը մէկ հատիկ ըրաւ. ու բոլոր ան օրը որ էր ամսուս 18, հեռու բռնեց

իրմէ թշնամին, ու կատարեալ ետ քշեց. ան դիշերը դէպի աջ կողմը զարկաւ դնաց՝ Պօռիսդէնէն անցաւ, եւ այսպէս թշնամւոյն միտքը դրածը՝ ունայնացոյց: Ամսուս 19ին՝ բոլոր բանակը Պօռիսդէնէն Օռցա անցաւ. մոսկովի զօրքը հոգնած ըլլալով, ու շատ մարդ կորսնցնելէն ետեւ, ալ դադրեցուց ետեւէ ըյնալէն:

... 24ին Ռէճճիօյի Տուգան (դուքս) Լամպէռզիին գունդին հանդիպեցաւ, Պօռիսովէն 4 միլ հեռու, վրան յարձակեցաւ, խորտակեց զիրենք, 2 հազար զերի բռնեց, 6 թօփ առաւ, 5 հարիւր ալ Վոլնիայի զօրքերուն՝ բեռներու առապանները առաւ, ու թշնամին դէպի Պէռէզինայի աջ կողմի գետեզրը քշեց: Պօռէիմ ճէնէնալը՝ իր չորրորդ գունդովը մենծ քաջութեամբ թշնամիին դէմ կեցաւ: Թշնամին ուրիշ փախչելու ճար չի կրցաւ գտնալ, բայց եթէ կամուրջը արելով, որ 3 կանգուն մեծութիւն ունէր: Սակայն թշնամին բոլոր Պէռէզինայի ճամբաները զապթ կ'ընէր. աս գետը որ 40 կանգուն լայնութիւն ունի, բովանդակ սառ կտրեր էր. եւ ծայրերը 3 հարիւր կանգուն երկայնութեամբ տեղ՝ ճահիճներով կէօլերով լեցուն էր. որ շատ դժար է անցնիլը:

Թշնամւոյն ճէնէնալը՝ գետին չորս բերանը մէյմէկ գունդ կեցուցեր էր, ուստի որ կը կարծէր թէ Փրանսդի զօրքը պիտոր անցնի: 26ին առաւօտեան դէմ Նաքօլէոնը՝ յետ պէս պէս շարժումներով թշնամին խաղցնելու, Սդուտցիանքայի գեղին վրայ դնաց, ակամայ թշնամին երկուք բաժնելով. ու իր առջեւը շուտ մը երկու կամուրջ ձգել տուաւ: Ռէճճիօյի Տուգան շուտ մը անցաւ, ու թշնամւոյն ետեւէն ընկաւ 2 սահաթ միակերպ միշտ ետ քշելով. թշնամին՝ Պօռիսովի կամուրջին գլուխը քաշուեցաւ: Լէկոանտ օֆֆիչիալը՝ (սպայ) որ շատ արդիւնաւոր անձ մըն էր, ծանր վիրաւորուեցաւ, բայց վտանգաւոր չէր: 26ին եւ 27ին բոլոր զօրքը գետը անցաւ:

... Փառտունօին հատուածը գիշերանց Պօռիսով դնաց: Աս հատուածին մէկ խումբն ալ որ իրեւել վերջապահ գունդ մըն էր, միանգամայն եւ կամուրջները էրելը իրեն յանձնած էր, գիշերանց սահաթը 7ին ճամբայ ելաւ, ու իրմէ 2 սահաթ առաջ ելած խումբին ճամբան բռնեց, բայց զանոնք չի տեսաւ. թէպէտեւ շատ փնտռեց, բայց պօշը ելաւ. եւ աս իրենց մենծ անհանդստութիւն եղաւ: Յետոյ ասչափ իմացանք որ՝ առջի խումբը որ սահաթը 5ին ճամբայ ելեր էր, 1 սահաթէն ճամբան մոլորեր է, դէպի ձախ կողմը երթալու տեղ՝ աջ կողմը գացեր է. եւ ասանկ մութ ու ցուրտ ատեն՝ թշնամւոյն զօրքը Փրանսդի զօրք կարծելով, անոնց կրակին մէջ ընկեր է, եւ այսպէս պաշարուելով՝ հարկաւորապէս կորսված կ'ըլլայ: Աս ճամբուն սխալիլը՝ մեզի աս փնասը տուաւ որ 2 հազար հետեւակ զօրք, 300 ձի, ու 3 կտոր թօփ կորսնցուցինք: Ասանկ ձայն մըն ալ ելաւ թէ խումբե-

րուն ձէնէնալը մէյտեղ չէր, ինքը զատ զացեր էր: 28ին առաւօտը բոլոր զօրքը դետը անցաւ եւ Պէլլունօյին Տուգան կամուրջին գլուխը կեցած ձախ դին՝ պահպանութիւն կ'ընէր. Ռէճճիօյին Տուգան, անոր ետեւէն բոլոր զօրքը դետին ալ դին էին:

Երբոր Պոռխով պարպըմեցաւ, Տունաի ու Վոլինիայի մոսկովի զօրքերը միացան, ու խորհուրդ ըրին որ 28ին զարնըվին. երբոր լուսընցաւ, Ռէճճիօյին Տուգան կայսեր խապար խըրկեց թէ Մոսկովնեւրուն հետ զարնըվեցայ: Կէս սահաթէն՝ Պէլլունօյի Տուգան ալ որ դետին ձախ դին էր՝ զարնըվեցաւ: Աս ծեծս խիստ սարսափելի էր. առաջ դալ ուղեց թշնամին շիտակ վրանիս. բայց Տումէն ձէնէնալը որ Քոռուացիէններուն Երբորդ գունդին հրամայօղն էր, հրամայեց իր ձիաւորներուն որ, ծեծկըվին, ան միջոցին՝ որ Վիսուօլա ըսած գունդը անտառի մը մէջ զբաղած էր ու ետեւէ էր որ թշնամին երկուք բաժնէ, ինչպէս որ յաջողեցաւ, ու թշնամին ջարդեց ու ցրուեց: Աս քաջ Քոռուացիէնները՝ 6 պզտի գունդ հետեւակ զօրքերու, ու անձիաւորները՝ որ թշնամույն օգնութեան կուգային կոր ջարդեցին. 6 հազար գերի, 2 դըրօչակ ու 6 կտոր թօփ ալ ձեռքին ընկաւ: Պէլլունօյին Տուգան ալ աղէկ ծեծկըվեցաւ. 6 հարիւր գերի ալ ինքը բռնեց:

Պէռէզինայի ծեծին՝ Վոլինիայի զօրքը շատ բան կրեց: Ռէճճիօյին Տուգան թիւֆէնկի ղուռշուռով վէրք մը առաւ կուշտին կողմը, բայց վտանգաւոր չէ:

Հետեւեալ օրը՝ որ էր 29, այնպէս ճէնկին մէյտանը մնացինք: Երկու ճամբայ ունէինք մեզի ընտրելու. մէկը՝ Մինսքի, մէկն ալ Վիլնայի: Մինսքին ճամբան անտառի մը մէջէն կ'անցնի, ու պէս պէս ճահիճներու մէջէն, ուստի այսպիսի տեղերէն՝ զօրքը ի՞նչ ուտելու բան պիտոր գտնար իրեն: Իսկ Վիլնայի ճամբան ընդհակառակն շէն քաղաքներու մէջէն կ'անցնի: Աս զօրքը որ 50 օր ճամբայ ընելով հողնած էր, ու առանց ձիաւորի ու առանց պաշարի մնացեր էր, ետեւէն քաջկուտելով իր հիւանդները ու վիրաւորները, պէտք էր որ իր շտեմարանները մաղաղաները հասնիր:

Բոլոր վիրաւորած օֆֆիցիալները ու սուտադները, ամէն գին ուրեններուն կարասիքը՝ աղբըրընը եւն. Վիլնա խըրկըվեցաւ եւն.:

... Եկա՛յք, որդեակիք, այսքան ցաւն է ինձ բաւական

Արիացէ՛ք՝ Գոլջիք ժառանգ ձեր տնայիական:

Հաքցումն արէ՛ք՝ ես ձեզ ասեմ բան խրատական,

Թէ զինչ լինի՝ հմար որդւոյդ փրկութեամ:

Ի ձեռք բարձէ՛ք՝ բնութիւնըն ձեր գոռոզական,

Խոնարհեսցիք եւ տփնեսցիք ուսումնական:

Ընթեռնընթաց ի հիմ գրաւածքս պատմական,

Գոլջիք գալառնա Ազգակորայս մեր աւերումն:

(Յարութիւն քահանայ Սոգինեան, Հնդկաստան, 1790-1791)